

Universal Journal of Theology

e-ISSN: 1304-6535

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Aralık/December)

FIKIHTA MEZHEP ÇALIŞMALARINI MÜSTAKİL BİR ALT DİSİPLİNE DÖNÜŞTÜRMEİNİN İMKÂNI: YENİ BİR PERSPEKTİF

*The Possibility Of Turning Fiqh Madhhabs Studies Into A Separate Sub-Discipline:
A New Perspective*

Bünyamin KORUCU

Öğretim Görevlisi Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı
Anabilim Dalı,

Lecturer, Ankara University, Divinity Faculty,

Department of Arabic Language and Rhetoric, Ankara /Turkey

bkorucu@ankara.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0001-8788-6171>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 21/09/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 27/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2022

Atıf/Citation: Korucu, Bünyamin. "Fıkıhta Mezhep Çalışmalarını Müstakil Bir Alt Disiplin Dönüşürmenin İmkânı: Yeni Bir Perspektif". *Universal Journal of Theology* 7/2 (2022): 19-45. <https://doi.org/10.56108/ujte.1127219>

Fıkıhta Mezhep Çalışmalarını Müstakil Bir Alt Disipline Dönüştürmenin İmkânı: Yeni Bir Perspektif*

Öz

İslâmî ilke ve esaslar uyarınca bilme ve "anlama" tavrının bir çıktısı olarak fıkıh, mezheplerin hemen hemen tüm tezahürleriyle arz-ı endâm ettiği bir sahaya tekabül eder. Fıkıh mezheplerinin yapısı ve işlevi hakkındaki çalışmalarda çeşitli bakış açıları sunulmuş ve farklı tasavvurlar teklif edilmiştir. Bu yaklaşımları kuşatacak, kendi bünyesinde anlamlı kılacak ve söz konusu tasavvurların gerçek bağlamlarını bulmalarına imkân verecek yeni bir bakış açısı sunmak üzere bu çalışmada mezhep amelleri ölçmek amacıyla geliştirilmiş bir "araç" olarak tasavvir edilmiş ve böylece fıkıh tarihi için farklı bir bakış açısı ve yeni bir okuma teklif edilmiştir. Ortaya çıkış ve gelişim süreçlerinin yanı sıra yapı ve işleyişleri bakımından da araştırmaya konu edilen fıkıh mezheplerinin müstakil bir araştırma alanı ve fıkıh içinde yeni bir alt disipline dönüştürülme imkânının da soruşturulduğu bu çalışmada, teklif edilen yeni tasavvirin bu amacı gerçekleştirmeye sunabileceği katkılar tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Mezhep, Mezhep İlmi, Amel ölçme, Amel ölçme aracı.

The Possibility Of Turning Fiqh Madhhabs Studies Into A Separate Sub-Discipline: A New Perspective

Abstract

Fiqh, as an outcome of the attitude of knowing and "understanding" in accordance with Islamic principles, corresponds to a field where madhhabs are visible and functional in almost all aspects. Various perspectives have been presented and different approaches have been proposed in studies on the structure and function of fiqh madhhabs. In this study, it is aimed to present a perspective that will encompass previous approaches, make them meaningful in their own context and allow them to find their real contexts. Madhhab was depicted as a "tool" with a new perspective and fiqh madhhabs were presented as tools developed to measure human behavior. The possibilities that this perspective will offer in the establishment of studies on fiqh sects as an independent sub-discipline have been discussed.

Keywords: Fiqh, Madhhab, Science of Madhhabs, Measuring Behavior, 'Ilm.

Giriş

İslâm düşünce gelenekleri ve husûsen fıkıh disiplini söz konusu olduğunda mezheplerin IV/X. yy. itibariyle kendilerine özgü bir yapıya ve dolayısıyla bir tarihe, literatüre, müntesipler topluğuna, entelektüel ilişkiler ağına ve bu çerçevede şekillenen farklı sosyolojik olgulara zemin teşkil eden kurumsal bir karaktere sahip yapılar olarak ortaya çıktığı söylenebilir. İslâm düşüncesinin kendisinden bağımsız tartışılmayacağı en önemli kurumlarından olmalarına rağmen fıkıh mezhepleri genel olarak İslâmî ilimlere ilişkin yazında, özel olarak da fıkıh ve fıkıh usûlü eserlerinde müstakil bir araştırma ve tartışmanın konusu edilmemiş, tarihi süreç içinde değişen anlamları ve buna bağlı olarak yapı ve işlevleri bakımından mezhepler yeterince çözümlenmemiştir. Fıkıh usûlü literatüründe kelime olarak sıkça kullanılmakla birlikte özellikle Hanefî usûlü eserlerinde mezhep münhasıran intisab, ictihad, taklid meselelerine ait bağlamlarda ve ilgili

* Bu makale *Amaç, Yapı ve İşleyiş Yönünden Fıkıh Mezhebi* başlıklı doktora çalışmamızdan üretilmiştir.

kavramlarla ilişkili ikincil bir kavram olarak konu edilmiştir. Klasik dönem çalışmalarda mezhebin doğası, yapısı ve işleyişini keşfe dönük sorgulamalara ve bu özelliklere dair belirleyici yönlerin tasvir ve tahliline yer verilmediği gibi mezhep kavramının teknik anlamda tanımını amaçlayan müstakil çalışmalara da rastlamak mümkün değildir.

Mezhebi tanımlama ve mezhep hakkında hususi bir araştırma yapmaya yönelik ilk ciddi teşebbüs olarak kabul edilebilecek kapsamlı ilk çözümlenmeler Mâlikî usulcü Şihâbeddîn el-Karâfî (ö.684/1285) ile Hanefilerden Muhyiddin Kâfiyeci'ye (ö. 879/1474) aittir. Fıkıh tarihinde mezhep çalışmalarını fıkıh içinde müstakil bir alt disiplin olarak tedvîn etmeye yönelik ilk ve en kapsamlı çalışmaların yine Kâfiyeci tarafından yapıldığı söylenebilir. Kâfiyeci mezhep için teklif ettiği tanım ve ilgili tanımı izaha yönelik tahlillerin yanı sıra kişinin müntesip bulunduğu fıkıh mezhebiyle ilişkisini konu alan ve kendisinin "ilmü'l-mezâhib" olarak isimlendirdiği, fıkıh ilminde yeni bir alt disiplin tasarısından da söz eder. Kâfiyeci'nin konuya ilişkin dikkat çekici tespitleri de dikkate alınarak fıkıhta mezhep çalışmalarını müstakil bir alt disipline dönüştürmek için farklı bakış açıları da teklif edilebilir. Bu çalışma fıkıh tarihi ve mezhepleri için yeni bir okuma ve tasavvur teklif etmekte, bu tasavvurun sağlayacağı yeni bakış açısı esas alınarak fıkıh mezheplerinin özel bir araştırma alanı olarak tesis edilmesinin imkânını araştırmaktadır.

I. FIKIH TARİHİ VE MEZHEPLERİNİ FARKLI BİR GÖZLE OKUMAK

A. Amel Ölçme Çalışmalarının Tarihi Olarak Fıkıh Tarihi

İslâm düşünce tarihinde Ebu Hanîfe'nin (v. 150/767)ölçme (kıyâs) konusuna olan ilgisi, ameller hakkındaki çalışmaları ve bu çalışmalardaki öncü rolüne dikkat çeken rivayetler göz önüne alındığında amellerin ölçülmesini bir araştırma alanı olarak başlatan, bu alanın araştırma sorularını ilk olarak formüle eden, ilgili sorulara cevaplar teklif eden ve böylece fıkıhın sistemli ve müstakil bir araştırma alanına dönüşerek bir ilim dalı hüviyetine kavuşmasına öncülük yapan kişinin Ebû Hanîfe olduğu ve bu nedenle onun, fıkıhın vâzî'ı ve fıkıh paradigmasının sahibi olduğu söylenebilir.¹ Dolayısıyla

¹ Ebû Hanîfe'nin fıkıh ilminin vâzî'ı ve kurucusu olarak kabul edilmesi, fıkıhın usûl kaidelerini belirleyip fer'î hükümleri kaynaklardan istinbât ile cem' ve tedvîn ederek bilinen üslup üzere bâb ve fasıllar halinde tertip etmesi itibariyledir. Bkz. İçelli Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkıh* (Kostantınıyye Matbaa-i Ebû'z-Ziyâ, 1329), 3; Vehbi Süleyman Gâveci, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân imâmü'l-eimmeti'l-fukahâ*, 5. bsm. (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 142-143, 171. Ebû Hanîfe'nin İslâm düşüncesi ve fıkıh tarihindeki kurucu rolü hakkında ayrıca bkz. Muhammed Hamîdul-lah, *İslam Hukuk Etütleri: Makaleler Külliyyatı* (İstanbul: Bir Yay., 1984), 187 vd.; Murteza Bedir, "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma". Saylan, Şenol. *Hanefilerde Mezhep Usûlü: Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müffî* içinde, (17-54), İbn Âbidîn (telif), İnceleme ve terc. Şenol Saylan (İstanbul: Klasik Yay., 2016), 24; Kızılkaya, Necmettin, "Oryantalist Literatürde

Ebû Hanîfe'den sonraki bütün fıkıh araştırmaları onun başlattığı ana programdan türetilmiştir. Bu itibarla, Şâfiî'nin (v.204/820) de isabetle tespit ettiği üzere, fıkıh sahasında faaliyet gösteren bütün araştırmacılar Ebû Hanîfe'nin iyâlidir.² Bu bakış açısına göre son tahlilde bütün fukahâ Ebû Hanîfe tarafından başlatılan fıkıh araştırma programının müntesipleri olarak değerlendirilebilir. Zira ilk fıkıh problemleri Ebû Hanîfe tarafından vaz' edildiğine göre daha sonraki fıkıh çalışmalarının onun başlattığı araştırma programında, onun sorularıyla ve dolayısıyla onun paradigması çerçevesinde gerçekleştirildiği sonucuna varılır. Nitekim İbn Süreyc (v. 306/918) bu gerçeğe dikkat çekme sadedinde meâlen şunları söyler:

“Fıkıhın yarısı soru diğer yarısı ise cevaptır. Fıkıhın sorularını soran ve fıkıh mesâilini formüle eden kişi tek başına Ebû Hanîfe'dir. Dolayısıyla fıkıhın yarısı tek başına ona aittir. O, sorduğu sorulara cevaplar teklif etmiş ve bu cevapların yarısı muhaliflerince doğru cevaplar olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla fıkıhın diğer yarısının yarısı, yani ¾'lük kısmı da tek başına Ebû Hanîfe'ye aittir. Bu da onun muhalifleriyle ihtilafının fıkıhın geriye kalan sadece ¼'lük kısmında olduğu anlamına gelir. Ne var ki Ebû Hanîfe bu kısmı da muhaliflerine terk etmemiştir. O, kalan ¼'lük son kısma ilişkin mesâil için teklif ettiği cevapların da doğruluğuna dair güçlü deliller ortaya koyarak fıkıhın ¼'lük kısmında da muhalifleriyle çekişmekte, bu kısmı da onlara bırakmamakta kararlıdır.”³

Dolayısıyla Ebû Hanîfe tarafından vaz' edilen mesâil fıkıhın müstakil bir çalışma alanı olarak ortaya çıkışını temsil ederken onun bu mesâil için teklif ettiği cevaplar ise fıkıh bünyesindeki ilk mezhebin teşekkül zemini olarak okunabilir. Ebû Hanîfe'nin başlattığı araştırma alanı olarak fıkıh bütün

Ebû Hanîfe (v. 150/767) Algısı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), 377 vd.

² Bkz. İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf, *el-İntikâ' fi fezüli'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ: Malik b. Enes el-Asbahî el-Medenî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî el-Muttalibî, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit el-Kûfi*, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1997), 210; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasen*, thk. M. Zahid el-Kevseri, 3. bsm., (Beyrut, y.y., 1987), 30; Ahmed b. Muhammed el-Misrî el-Hamevî, *Gamzü 'uyûni'l-basâir şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, 4 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye - Dâru'l-Bâz, 1985), 1/27; Seyyid Nesîb, *Fıkıh-ı Hanefinin Esâsâtı - Kıyas ve Dine Müteallik Mesâil-*, (Beyrut: Şehzâdebaşı Evkaf Matbaası, 1339), 6.

³ el-Mekkî, Muvaffakuddîn, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1981), 1/394; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât mimmen nukile anhumü'l-ilm*, thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 327; Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî, *Hâşiye ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenviri'l-epsâr*, (Bulak: y.y., 1282), 1/43; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1324), 1/3; Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buhari, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahrulislâm el-Pezdevî*, 4 Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/30; Bedreddin Ebû Muhammed el- Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2/6 ; Ebû Abdullah Ekmeleddin el-Bâbertî, *en-Nüketü'z-zarîfe fi tercihi mezhebi Ebî Hanîfe*, thk. Belle el-Hasen Ömer, (Riyad: Merkezü'l-Buhûsi't-Terbeviyye, 1997), 32, 33, 70.

fukahânın altında toplandığı ortak çatıyı temsil ederken Ebû Hanîfe'nin mesâili için teklif edilen farklı cevaplar ise aynı çatı altında ortaya çıkan farklı mezhepleri temsil eder.

Ebû Hanîfe'nin yaşadığı devirde İslâm coğrafyasının entelektüel merkezlerindeki ortak problemin her alanda ölçü arayışı olduğuna ve ilgili araştırma ve tartışmaların her alanda “kıyâs” kavramı etrafında sürdürüldüğüne işaret eden tarihi kayıtlar dikkat çekicidir. İslâm düşüncesinin ilim dallarına dönüşme sürecindeki tartışmaların çıkış noktası ve seyri dikkate alındığında ortak araştırma probleminin “ölçme” anlamında kıyas problemi ve buna bağlı olarak ölçme yöntemi ve araçlarının keşfine dönük araştırmalar olduğu söylenebilir.

Tarihi kayıtlar ilimlerin teşekkül döneminde İslâm coğrafyasının en önemli ilim merkezlerinden birinde bulunan Ebû Hanîfe'nin de kendi araştırma konusu olarak ameller ve onları ölçmek için bir ölçme yöntemi (usûl) ve ölçme aracı (mikyâs) geliştirme çalışmalarıyla yakından ilgili bulunduğu ve bu problemin çözümüne ilişkin dikkat çekici teklifler sunduğuna işaret etmektedir.⁴ Her ne kadar kıyas adı altında amel ölçmeye yönelik çalışmalar erken dönem fıkıh çevrelerinde öteden beri gerçekleştiriliyor olsa da Ebû Hanîfe tarafından teklif edilen ölçme usulü daha önce bilinmeyen bir yöntem ve teknik olması nedeniyle o zamanki entelektüel camia tarafından yadsınmış, Ebu Hanîfe'nin kıyâs anlayışı ilim çevrelerinde sert eleştiri ve hücumlara maruz kalmıştır. Zira o, naslar üzerinde gerçekleştirdiği istikrâ sonucunda, bir anlamda, “külli kıyas” a ulaşarak bir takım genel prensipler (asıllar) tespit etmiş ve elde ettiği prensipleri tersine istikrâ yoluyla fer'î meselelere uygulamak suretiyle özgün bir kıyâs metodu geliştirmişti.⁵ Genel prensipten (kıyâs) istisnâ yoluyla ölçme ve değerlendirme yapma tekniğini de “istihsân” olarak kavramsallaştıran Ebû Hanîfe'nin bu tavrı naslardan bağımsız ve keyfî bir tasarruf olmakla itham edilerek özellikle Şâfiî ve takipçilerince eleştirilmiştir.⁶ Zira Şâfiî'nin kıyas anlayışı amellerin ortak yönlerini itibara alarak onları genel kural anlamındaki kıyâs ile ölçmek değil, tikel delilleri esas alarak ölçmek ilkesine

⁴ Ebû Hanîfe'nin fıkıh araştırmalarını gerçekleştirdiği coğrafi, siyâsi ve entelektüel ortam hakkında bilgi için bkz. Ahmet Hamdi Furat, *Haneî Fıkıhının Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 120-142; Erdoğan, Mehmet, “İbn Mesud'dan Ebu Hanîfe'ye Rey Mektebi”, *İmâm-ı A'zam Ebu Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, 2 Cilt, (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 1/317-341; M. Mahfuz Söylemez, “Ebû Hanîfe'nin Yetiştirdiği Şehir: Kûfe”, *İmâm-ı A'zam Ebu Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, 2 Cilt, (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 1/35-45.

⁵ Bkz. Murat Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, (İstanbul: Hacıveysizâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019), 22-24, 42-43.

⁶ Bkz. Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*, (Ankara: Ay Yayınları, 2019), 94-95; Ali Bardakoğlu, “İstihsân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 11/340; Bedir, “Fetva ve Değişim”, 25-26.

dayanmaktaydı.⁷ Ancak ilk zamanlar yadsınarak büyük bir tepkiye neden olan küllî kıyas anlayışı ve bunun doğal uzantısı durumundaki istihsan fikri farklı fıkıh anlayışlarına sahip muhitlerde benzer içeriğe sahip muhtelif kavramlarla ifade edilerek zaman içinde genel kabul görmüş ve fıkıh faaliyetinin tabii bir yöntemi haline gelmiştir.⁸

Fıkıh sahasında tefrî', te'lîf ve tasnîf çalışmalarındaki öncü rolü ile de Ebû Hanîfe bu alanın sistemli bir ilim haline gelebilmesi için gerekli ilk faaliyetleri gerçekleştirmiş, fikhî mesâili bir başlık altında toplamayı mümkün kılacak irtibat noktalarını tayin ederek ilgili mesâili teorik bir çerçevede değerlendirme imkânı veren ilkeleri (asıllar) ortaya koymuştur.⁹ Ebû Hanîfe'nin fikhî mesâili belli konu başlıkları altında toplamak amacıyla fıkıh bâblarını ihdâs ettiği bilinmektedir. Kümeleme ve tasnif işlemlerinin ölçüm kuramı ve ölçme faaliyetindeki yeri ve önemi dikkate alındığında Ebû Hanîfe'nin fıkıh faaliyetlerini organize eden ana fikrin amelleri ölçme düşüncesi olduğu ve bu nedenle onun fıkıh bâblarının ihdâsı ile ilgili çalışmalara öncelik verdiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Buna göre Ebû Hanîfe'nin ameller ve değerlere (ahkâm) ilişkin kümeler ve bunların birbiri ile ilişkilendirilmesi, diğer bir ifadeyle, amellere hükümlerin atanması ve bunun yöntemi hakkında ilk araştırmaları yaptığı da düşünülebilir. Onun itikâdî, ahlâkî ve fiilî amelleri kuşatan bütüncül fıkıh vizyonu ile İslâm düşüncesi ve fıkıh tarihindeki konumu dikkate alındığında ilk sistemli fıkıh araştırma programının onun çalışmalarıyla doğduğu, çerçevesi onun tarafından çizilen problematik sayesinde bu çalışmaların bir ilim dalı hüviyetine kavuştuğu ve İslâm düşünce tarihinde amel ölçme çalışmalarındaki öncülük rolünü de yine onun üstlendiği söylenebilir.¹¹ Bu itibarla, ilk defa Ebû Hanîfe tarafından ortaya konan mesâilin erken devir formları ve ilgili mesâil etrafında şekillenen çalışmaların fıkıh tarihindeki seyri ve gelişim süreci hakkında şu mülâhazalarda bulunmak mümkündür:

[1] Tarihi kayıtlardan anlaşıldığı üzere Ebû Hanîfe öncesinde başlayan fıkıh araştırmalarının ilk araştırma sorusu "amelleri ölçmek mümkün müdür?" vb. ifadelerle formüle edilebilir. Bu soruya olumlu cevap veren fıkıh çevrelerinin diğer araştırma sorularını ise "amelleri ölçmenin yolu/yöntemi nedir?", "amelleri ölçmeyi mümkün kılacak bir araç (mikyâs) geliştirmek

⁷ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, 42-43.

⁸ Bedir, "Fetva ve Değişim", 25-26.

⁹ Bedir, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografisi*, 106; Çäveci, *Ebû Hanîfe*, 142-143, 171.

¹⁰ Ölçüm teorisi ve kümeler kuramı ile ilişkisi hakkında bkz. Yanık, Akan, "Ölçüm Teorisinin Kavramsal İncelemesi ve Araştırma Analizleriyle İlişkisi", Atıla Yüksel, Akan Yanık, Reyhan A. Ayazlar (Ed.) *Bilimsel Araştırma Yöntemleri –Kavramlar Analizler Araştırmalar-* içinde, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015), 121-128.

¹¹ Ebu Hanife tarafından belirlenen mesâilin fıkıh ilminin teşekkülündeki rolü hakkında bk. Sohaîl Hanîf, "The Questions of Abû Hanîfa", *Diyanet İlmî Dergi*, 56 (2020), 1349-1404.

mümkün müdür?”, “amelleri ölçmek üzere geliştirilecek bir yöntem ve aracın üzerinde çalışacağı problemler (mesâil) nelerdir?” vb. ifadelerle formüle ettikleri düşünülebilir.

[2] Müslüman entelektüel câmiada mezkûr araştırma soruları üzerinde genel uzlaşa sağlandıktan sonra bir amel ölçme yöntemi bulmak ve bir amel-ölçme aracı geliştirmek amacıyla İslâm coğrafyasının belli ilim muhitlerinde çalışmalar başlamış ve fıkıh topluluğu içinde bu hedefi gerçekleştiren ilk kişi Ebû Hanîfe olmuştur. Gerçekleştirdiği özgün çalışmalar sonucunda fıkıh tarihinde sistemli, tutarlı ve iç bütünlüğe sahip ilk amel ölçme yöntemi ve aracı Ebû Hanîfe tarafından geliştirilmiştir. İbn Süreyc tarafından da ifade edildiği üzere bu yöntem ve aracın üzerinde çalışacağı mesâil ilk defa Ebû Hanîfe tarafından ortaya konmuş ve ilgili araştırma problemlerinin çözümüyle alakalı çok yönlü cevaplar da yine onun, talebe halkasıyla birlikte gerçekleştirdiği çalışmalarda üretilerek kayda geçilmiştir.

[3] Amelleri ölçmek için ilk yöntem, araç ve mesâilin Ebû Hanîfe tarafından geliştirilmesinden sonra fıkıh çevrelerinin bir sonraki araştırma sorusu Ebû Hanîfe'nin vaz ettiği mesâil üzerinde etkin şekilde çalışarak çözümler üretecek alternatif amel ölçme yöntemleri ve farklı amel-ölçer modelleri geliştirmenin imkânı üzerinedir. Ebû Hanîfe tarafından geliştirilen referans modeli esas alarak yeni modellerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yeni fıkıh mezheplerinin ve dolayısıyla yeni amel-ölçer modellerinin ortaya çıkış sürecini tasvir etmek üzere kullanışlı bir temsil olabilir. Dolayısıyla fıkıh tarihinin bu aşamasından sonra alternatif amel ölçer modelleri geliştirme çalışmalarının başladığı, bu olgunun fıkıh tarihi için yeni bir dönemi temsil ettiği söylenebilir. Fıkıh tarihindeki bu yeni evre Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî model amel ölçerlerin geliştirilmesi ve bu araçların Müslüman dünyada genel kabul görebilmesine giden yolu açan yeni bir eşik olarak dikkate alınabilir.

[4] Ve nihayet Hanefî modele alternatif yeni amel ölçer modelleri üretildikten, diğer ifadeyle, mezhepler teşekküllerini tamamladıktan sonraki evrede fıkıh araştırmalarının yeni sorusu daha farklı ve özgün yeni amel ölçer modellerinin nasıl keşfedileceği değil, mevcut modellerden biri üzerinde uzmanlaşarak onların daha hassas ölçümler yapacak şekilde nasıl geliştirilebileceğidir. Bu aşama mevcut fıkıh mezheplerinden biri bünyesinde icra edilen fıkıh faaliyeti dönemi olarak görülebilir. Bu dönemde fıkıhın belli bir mezhebe intisab ve mezhep bünyesinde kalarak fıkıh mesleğinde uzmanlaşma anlayışına dayalı kurumsal bir kimliğe bürünmeye başladığı söylenebilir. Bu evre fıkıh tarihinde yeni ve özgün amel-ölçer modelleri keşfetme çalışmalarının artık doyuma ulaştığı, fukahânın bu aşamadan sonraki ilgisinin hâlihazırdaki amel-ölçer yöntem ve araçlarını daha kullanışlı, yetkin ve tercih edilir kılmaya odaklı olduğu ve fıkıhın artık belli

mezhepler bünyesinde kalınarak gerçekleştirilen bir faaliyete dönüştüğü evredir.

[5] Mezheplerin teşekkülünden sonraki dönemde fıkıh faaliyetlerinin belli bir mezhepte uzmanlaşma çalışmalarına evrilmesiyle birlikte mezhep içi uzmanlık ve uzmanlık hiyerarşisiyle ilgili kavramların doğuşundan ve bu süreçte ortaya çıkan yapılar olarak mezhep içi tabakalardan söz edilebilir. Bu dönem fıkıh mesleğindeki yetkinlik düzeyleri ve mezhep içi uzmanlık hiyerarşisine ilişkin tartışmaların gün yüzüne çıktığı, meslekte hiyerarşi ve uzmanlık kategorilerini ifade eden kavramların şekillenmeye başladığı evre olarak dikkate alınabilir. Dolayısıyla bu evre ilerleyen süreçte, en gelişmiş haliyle, “mezhepte ictihâd”, “mes’elede ictihâd”, “tahrîc”, “tercîh”, “temyîz” kavramlarıyla ifade edilecek olan mezhep içi yapılaşmaların ortaya çıktığı aşama olarak değerlendirilebilir.

Amel-ölçerlerin ortaya çıkış ve gelişim süreçleri için tasavvur edilen benzer evreler teknolojik ürünler ve onların tarihi gelişim süreçleri için de geçerlidir. Zira bugün elimizde son teknoloji ürünü araç-gereçlerin çalışma mantığı ilk ortaya çıktıkları zamankinden çok farklı prensiplere dayanmaz. Aynı prensiplere dayanan araçların zaman içinde farklı modelleri ve daha geliştirilmiş sürümleri ortaya çıkar. Nitekim teknoloji düşünürlerinin yenilik ve icadı (*invention ve innovation*) birbirinden ayıran sınırı belirlemeye yönelik yorum ve tartışmaları fıkıh tarihindeki ictihad-taklid tartışmalarına çok benzer. Her geçen gün karşımıza çıkan yeni teknolojilerin aslında ne kadar “yeni” ya da “özgün” olduğu hakkındaki mülâhazalar fıkıh tarihinde mezheplerin ortaya çıkış ve gelişim süreçlerine yönelik araştırmalar için önemli açılımlara imkân sağlayabilir. Özellikle ictihad ve taklid olgusunu teknolojik olgular üzerinden somutlaştırarak mezhebi bir araç olarak tasavvur etmek, onun anlamı, doğası, yapısı ve işleyiş mantığını kavramak için yeni bakış açıları kazandırabilir.¹²

A. Amel Ölçme Aracı Olarak Mezhep

Klasik Arap dili sözlükleri ve fıkıh usulü eserlerinde “mezheb” kelimesine “yol” anlamının yüklendiği ve kelimenin doğrudan literal anlamına itibarla “ism-i mekân” olarak tahlil edildiği görülür.¹³ Mezheb kelimesini farklı bir

¹² Fıkıh mezheplerini birer teknoloji olarak görme fikri ve ilgili mukayeseler için bkz. Bünyamin Korucu, *Amaç, Yapı ve İşleyiş Yönünden Fıkıh Mezhebi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 80-85.

¹³ Bkz. Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Harun, (Dımeşk: Dârü'l-Fıkr, 1979), 2/362; Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî, *el-Kamûsü'l-muhît*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 86; Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Ali Hilâlî, (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1987), 2/450. Mezheb kavramının fıkıh usulü eserlerindeki tahlilleri için bkz. Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali et-Tayyib el-Basrî, *el-Mu'hemed fi usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Hamidullah (Dımeşk: el-Ma'hedü'l-İslâmiyyi'l-Feransi l'd-dirâsâti'l-arabiyye,

cihetten tahlil etmek üzere teklif edilebilecek farklı bir bakış mezhebi bir araç olarak görmek ve onun “yol” anlamıyla yakından ilişkili bulunan yan anlamına itibarla mezhep kelimesine “ism-i âlet” anlamı yüklemektir. Nitekim erken dönem tabakât ve terâcim eserlerinde mezhebi bir araç ve âlet olarak düşünmeye imkân verecek kelime ve kullanımlara rastlanır. Örneğin şu beyitler buna örnek olarak verilebilir:¹⁴

[1] إِذَا مَا النَّاسُ يَوْمًا قَائِسُونَ بِأَبْدَةٍ مِنَ الْفُتْيَا طَرِيفَةً
[2] زَمَيْنَاهُمْ بِمَقْيَاسِ مُصِيبٍ صَلِيبٍ مِنْ طَرَاذِ أَبِي حَنِيفَةَ
[3] إِذَا سَمِعَ الْفَقِيهَ بِهِ وَعَاهُ وَأَثْبَتَهُ بِحَبْرٍ فِي صَحِيفَةٍ

[1] İnsanlar bir gün yeni ve benzersiz bir meseleyi ölçmede (kıyâs) bizimle çekişirse.

[2] Onları Ebû Hanîfe modeli, sağlam ve isabetli bir ölçükle (mikyâs) savuştururuz.

[3] Fakîh kişi o kıyâsı duyduğunda değerini kavrar ve deftere mürekkeple kaydeder.

Şiirde Ebu Hanîfe'nin fıkıh yapma tarzına dikkat çekmek amacıyla kullanıldığı anlaşılan “mikyâs” ve “tırâz” kelimeleriyle bir âletten, ilgili âletin bir modelinden söz edildiği anlaşılmakta, bu âleti geliştiren kişi olarak Ebû Hanîfe'nin ismine yer verildiği ve ilgili aracın Ebû Hanîfe'ye nispetle anıldığı görülmektedir. Şiirdeki diğer ifadelerden yola çıkılarak ayrıca şu hususlar tespit edilebilir:

a) Şairin yaşadığı dönem ve coğrafyada yeni meselelerin dini hükmünü kıyâs yoluyla ölçme ve değerlendirmeye yönelik çalışmalar yapılmakta, farklı fıkıh çevrelerinde amelleri ölçmek için geçerli bir yöntem ve araç geliştirme arayışları devam etmekte ve taraflar arasında bu konuda bir çekişme bulunmaktadır.

1964), 2/765; Ebu'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc*, thk. Seyyid b. Muhammed es-Sennârî (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2016), 1/40; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *el-İknâ' fi halli elfâzi Ebî Şücâ'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz; Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1425/2004), 173; Süleyman b. Muhammed b. Ömer el-Büceyrimî, *Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-Hatîb: Hâşiyetü'l-Büceyrimî*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1428/2007), 1/51.

¹⁴ Bkz. İbn Abdülber, *el-İntikâ'*, 196, 199, 200; Ebû Abdullah Hüseyin es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1985), 91; Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1997), 251; Ebû'l-Haccâc Cemaleddin el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 29/439-440; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1986), 2/155.

b) Bu dönemde yaşayan ve amelleri ölçme konusundaki çalışmalarıyla tanınan Ebû Hanîfe de özgün bir amel ölçme aracı (*mikyâs*) ve bir ölçme modeli (*tırâz*) geliştirmiştir.

c) Ebû Hanîfe'nin geliştirdiği bu ölçek konuyla ilgilenen çeşitli çevreler tarafından benimsenmekte ve bu araç muhaliflere karşı kullanılmaktadır. Mezkûr beyitlerde Ebû Hanîfe tarafından geliştirilen bu ölçme yönteminin her fakihin ilgisini çekecek özelliklere sahip olduğu da ayrıca belirtilmektedir.

Tarihi kaynaklarda konuya ilişkin diğer rivayetler dikkate alındığında bu dönemde farklı kıyas anlayışları ve araçları hakkında canlı bir tartışma ve rekabet ortamının mevcut olduğu dikkatlerden kaçmaz. Ebû Hanîfe'nin yeni kıyas anlayışı ve geliştirdiği ölçme aracı ile bu tartışmaların odağında yer aldığı ve bu nedenle çeşitli çevrelerin müspet ve menfi tepkilerine maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin kıyas tarzı ve geliştirdiği ölçme aracını öven yukarıdaki beyitlere cevâben söylenen tenkit içerikli bazı şiirlerde bu durum açıkça görülür:¹⁵

Konuya yer veren eserlerdeki malumat dikkate alındığında mezhebin bir araç ve âlet olarak tasavvurunun imkânı hakkında şu değerlendirmeler yapılabilir:

[1] Ebû Hanîfe'ye nispet edilen “mikyâs” bir “ölçme âleti”dir. Ebû Hanîfe'nin ilgisinin insanın amellerini ölçmek olduğu düşünüldüğünde bu âlet “amel-ölçer” olarak isimlendirilebilir. Amelleri ölçme bilgisini sistemli bir bilim dalı haline dönüştüren ve bu amaçla bir amel ölçme yöntemi ve aracı geliştiren ilk kişi Ebû Hanîfe'dir. Bu nedenle o, fıkıhın vâzî'ı ya da fıkıh paradigmasının sahibi olarak kabul edilir. Onun fıkıh mezhebi ise bu aracın uygulamalı ilk modeli olup kendisinden sonraki fıkıh mezhepleri, diğer bir ifadeyle amel-ölçerler, için de referans model olarak kabul edilebilir. İmam

¹⁵ Ebu Hanîfe'ye yönelik eleştiriler için bkz. İbn Abdülber, *el-İntikâ'*, 126 vd. Ebû Hanîfe ve takipçilerine yöneltilen benzer tenkitler için bkz. Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu medineti's-selâm = Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 13/338; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, 92 vd.; Ebû Hanîfe'nin teklif ettiği kıyâs tekniği nedeniyle kendisine yöneltilen eleştirilere cevap sadedinde yaptığı değerlendirmeler için bkz. Mekki, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, 1/74. Fıkıh tarihinde reyciler-hadisçiler ayrışmasında sınırlar ve bu sınırları belirleyen kriterler hakkında değerlendirmeler için bkz. Şehristânî, Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/206; Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, trc. Ahmet Cevdet Paşa, (İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1277), 1/446; İdris Cum'a, *er-Re'y ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-İslâmî fi usûri mâ kable kıyâmi'l-mezâhibi'l-erba'a*, (Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-arabiyye, 2006), 517-535; M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/520-524; H. Yunus Apaydın, “Bir Muhafazakar Reycilik Teorisyonu: Ebû Hanîfe”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15/1-2 (2002), 143-147; Apaydın, “Kıyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/530; Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999), 19, 54; Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefilik*, 41.

Şâfiî “*bütün insanlar fıkıhta Ebû Hanîfe’nin ‘ıyâlidir’*”¹⁶ derken bu hususa da dikkat çekmeyi kastetmiş olmalıdır. Diğer bir rivayette Şâfiî’nin bu sözü “*insanlar kıyas ve istihsanda Ebû Hanîfe’nin ‘ıyâlidir’*” şeklinde nakledilir.¹⁷ Ebû Hanîfe’nin “amel-ölçme bilgisi” anlamında kıyastaki yetkinliğine ve özgünlüğüne vurgu yapan ikinci rivayet onun amelleri ölçme konusunda fıkıh tarihi için dönüm noktası niteliğindeki bir gelişmenin baş aktörü olduğuna işaret eder. Şâfiî’nin ifadeleri Ebû Hanîfe’nin geliştirdiği ölçme tekniği ile kendisinden sonraki fıkıh tefekkürü ve İslâm düşüncesi üzerinde bıraktığı derin tesirin ifadesi olarak okunabilir.

[2] Kanaatimizce Ebû Hanîfe’den sonraki bütün fıkıh faaliyetleri ilk defa onun tarafından geliştirilen amel-ölçerin yeni modellerin bulunması, bulunan her modelin yeni sürümlerinin geliştirilmesi ve buna yönelik çalışmaların tarihi olarak okunabilir. Bu anlamda Hanefî mezhebi fıkıh tarihindeki ilk amel-ölçere tekabül eder. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî amel-ölçerler ise esasta Ebû Hanîfe’nin bulduğu amel-ölçerin çalışma prensiplerine dayalı farklı modeller olarak değerlendirilebilir. İlk fıkıh mezhebinin ne zaman ortaya çıktığı sorusunun cevabı da buna göre ilk amel-ölçerin faaliyete başladığı tarih olacaktır. Buna göre, özellikle oryantalist çalışmalarda iddia edildiği üzere ilk fıkıh mezhebinin teşekkül tarihi hicri III. asrın ortaları olarak değil, daha erken bir tarihlemeyle hicri II. asrın ikinci çeyreği olarak tespit edilebilir. Zira bu evrede Ebû Hanîfe ilk amel-ölçeri geliştirmiş, bu yöntemi benimseyen müntesiplerden oluşan bir akademi kurmuş ve kendi geliştirdiği yöntem üzerinden sistematik amel ölçme faaliyetlerine başlamış bulunuyordu.¹⁸

[3] Bahsi geçen beyitlerde Ebû Hanîfe’nin geliştirdiği amel ölçerin farklı çevreler tarafından kabul gördüğü, benimsendiği ve kullanılmakta olduğu ve dolayısıyla Ebû Hanîfe’nin amel ölçme tarzının kayda değer bir kitle tarafından kendisine intisâb edilmeye lâyık bir yaklaşım olarak teveccüh gördüğü de anlaşılmalıdır. Dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus, târihi kaynaklarda aynı yıllarda Kûfe’de yaşadığı bilinen ve Ebû Hanîfe ile çeşitli diyalogları nakledilen¹⁹ Müsâvir’in sözünü ettiği mikyâsı Ebû Hanîfe’ye nispet etmesidir. Bu tutum mezheplerin ancak hicri II. yüzyıldan sonra

¹⁶ Bkz. Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah İbn Abdülber, *el-İntikâ’ fî fezâilî’l-eimmeti’s-selâseti’l-fukahâ: Malik b. Enes el-Asbahî el-Medenî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî el-Muttalibî, Ebû Hanîfe Nu’mân b. Sâbit el-Kûfi*, (Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-islâmîyye, 1997), 210; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Menâkibü’l-İmâm Ebî Hanîfe ve sahîbeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasen*, thk. M. Zahid el-Kevserî, 3. bsm., (Beyrut: y.y., 1987), 30; Hamevî, *Gamz-ü ‘uyûni’l-basâir*, 1/27.

¹⁷ Bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, 26.

¹⁸ Ebû Hanîfe’nin fıkıh meclisi ve sistemli fıkıh faaliyeti hakkında bkz. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, *Hüsnü’t-tekâdî fî sûreti’l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-türâs, 2002), 12-14; Çâveci, *Ebû Hanîfe*, 16 vd; Muhammed Hamîdullah, *İslam Hukuk Etütleri*, 187 vd.

¹⁹ Bkz. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 91; İbn Abdülber, *el-İntikâ’*, 200.

kişilere nispetle anıldığı kabulüne dayanan oryantalist tezleri nakzeder. Konuya ilişkin tarihî malumat dikkatle incelendiğinde, fıkıh düşüncesinin sistemleşmeye başladığı ilk evreden itibaren kişilere nispetle anılmakta olduğu anlaşılır. Bu da fıkıh tarihinde mezheplerin ortaya çıkış ve gelişim süreçlerinin “bölgesel ekollerden kişisel ekollere doğru” değil, kişisel ekollerden doktrinel ekollere doğru seyreden bir çizgi takip ettiği tezini destekler.²⁰

[4] Fıkıhtaki temel kavramlar kıyas kavramı merkeze alınarak ve kıyasın “ölçme” anlamı öne çıkarılarak tanımlanabilir. Buna göre *fıkıh* amel ölçme bilgisine, *mezhep* amel ölçme aracına (mikyâs), *amel* fıkıhta ölçmeye konu olan şeye, *ictihâd* amel ölçmek için özgün bir yöntem geliştirme çabasına, *müctehid* ise özgün bir amel ölçme yöntemi ve aracı geliştiren kişiye karşılık gelir. Nitekim erken devirde fıkıh bilgisinin geniş anlamda kıyâs bilgisi olarak takdim edildiği ve benzer içeriğe sahip diğer kavramların da fıkıhla eş içerikli kavramlar olarak kullanılabildiği görülmektedir.²¹

Mezhebi bir araç olarak tasvîr etmeyi mümkün kılacak mukayeseler için ölçme biliminin (metroloji) kavramlarından istifade edilebilir. Nitekim metroloji ve ölçme ile ilgisi bulunan diğer disiplinlerde “ölçme aracı” anlamında yaygın olarak kullanılan bir kavram mevcut olup bu kavram “enstrüman” dır (ing. instrument). Ölçme ile ilgilenen bilimlerde terim olarak kullanılmaya başlanan “enstrüman/araç” kelimesi için ilgili kaynaklarda çeşitli tanımlar yapılmıştır. Bunlar arasında genel kabul gören bir tanıma göre bir araç (enstrüman) “insanın algılama, gözleme, iletişim kurma, hesaplama ve kontrol etme yetilerini geliştiren, genişleten veya tamamlayan bir sistemdir.” Başka bir deyişle araçlar, insan-makine sistemleri içine yerleştirilmiş, insanların algılama süreciyle bilgi edinmelerine ve bilgi işleme operasyonlarını gerçekleştirerek verileri işlemelerine yardımcı olan insan yapımı öğelerdir.²² Bu tanım göz önüne alındığında amel ölçme “enstrüman”ı olarak mezhep fakihin amel ölçme amacıyla kullandığı bir araç olup amel

²⁰ İlgili tartışmalar için bk. Wael B. Hallaq, “From Regional to Personal Schools of Law? A Reevaluation”, *Islamic Law and Society*, 13/1 (2001), 1-26. (“Bölgesel Ekollerden Ferdi Hukuk Mezheplerine?: Bir Yeniden Değerlendirme”, trc. Halit Özkan, *AÜİFD*, 45/2 (2004), 327-353.

²¹ Örneğin Ebü'l Yüsr el- Pezdevî fıkıhın *ma'nâ*, *kıyâs*, *illet*, *sebeb*, *ma'kul*, *nükte*, *delil*, *nazar*, *re'y*, *hüccet* ve *burhân* kavramlarıyla aynı anlamda kullanılabildiğini belirtir. Fıkıhın kıyasa eşitlenerek bütünüyle fıkıh faaliyetinin *kıyâs* olarak ifade edilmesini her ikisinin de benzer işlev ve içeriğe sahip oluşuyla açıklar. Bu benzerlik her ikisinin de asıl ile fer'i bir araya getirme (el-cem' beynel asl ve'l-fer') ve bir şeyi benzeriyle ifade etme (temsîlü'ş-şey' bi nâzirihî) anlamı ve işlevine sahip bulunmalarıdır. Bkz. Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyye*, thk. Abdülkadir b. Yâsîn b. Nâsir el-Hafîb, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 25, 27.

²² McGhee, J., Henderson, I.A. and Sankowski, D., “Functions and Structures in Measurement Systems: A Systems Engineering Context for Instrumentation”, *Measurement*, 4/3, (1986), 111-119.

ölçme sürecinde fakihî destekleyen, onun ölçme ile ilgili becerilerini geliştiren, tamamlayan ve ilgili imkânları genişleten bir sistem olarak tasvîr edilebilir. Burada fakih ile mezhep arasındaki ilişki, kullanıcı ile “insan-makine sistemi” (human-machine system) arasındaki ilişkiye benzetilebilir. İnsan-makine sistemi, bir insan operatörün bir şekilde bir âlete veya araca bağımlı veya araçla entegre olduğu sistemdir. Bu tür sistemlerde temel konsept, aracın çeşitli şekillerde kullanıcının yeteneklerini desteklemesi ve geliştirmesidir. İnsan-makine sistemlerinde kullanıcı operatör, adaptif, optimal karar veren kontrolör olarak konumlanmaktadır.²³ Dolayısıyla amel ölçme faaliyeti açısından düşünüldüğünde bu süreçte fakih operatör, adaptif, optimal karar veren kontrolör rolündedir. Buna göre amel ölçme süreci ne sadece araç tarafından ne de onu kullanan fakih tarafından yürütülmekte, amel ölçme etkinliği kullanıcı ile aracın entegre faaliyetiyle gerçekleşmektedir. Fıkıhtaki “taklîd” kavramı da bu bakış açısıyla değerlendirilebilir ve “bir şeyi kuşanmak” anlamında taklîd, mezhebin “kuşanılan bir araç” olduğuna imâda bulunan bir kavram olarak okunabilir.

II. MEZHEP ÇALIŞMALARINI MÜSTAKİL BİR ALT DİSİPLİNE DÖNÜŞTÜRMEİNİN İMKÂNİ

A. Fıkıh Tarihinde Mezhep İlminin Tedvînine Yönelik İlk Teşebbüs Olarak Kâfiyecî'nin Tasarısı

Fıkıh tarihinde mezhep çalışmalarını fıkıh içinde müstakil bir alt disiplin olarak tedvîn etmeye yönelik ilk ve en kapsamlı çalışmaların yine Kâfiyecî tarafından yapıldığı söylenebilir. Kâfiyecî mezhep için teklif ettiği tanım ve ilgili tanımı izaha yönelik tahlillerin yanı sıra kişinin müntesip bulunduğu fıkıh mezhebiyle ilişkisini konu alan ve kendisinin “ilmü'l-mezâhib” olarak isimlendirdiği, fıkıh ilminde yeni bir alt disiplin tasarısından da söz eder.²⁴

Kâfiyecî yaşadığı dönemde farklı ilim dallarını eczâu'l-ulûma göre yorumlayarak ilgili alanlar için daha teknik tanımlar teklif etmiş ve onları -kendi kavramlaştırmasıyla- “müdevven ilim” haline getirmenin yanı sıra daha önce bağımsız ilim haline gelmemiş alanları müstakil ilim dallarına dönüştürmenin imkânı hakkındaki çalışmalarıyla da tanınmıştır. Fıkıh mezhebinin mantık ilmindeki teknik çerçeveye tam anlamıyla mutabık olarak tanımlama gayretleriyle de tanınan Kâfiyecî hususen icthad-taklid merkezli araştırmalar sonucunda var olmuş bir problem alanını “müdevven ilim” haline dönüştürmenin imkânı hakkında yapılmış en kapsamlı çözümlerlerin de sahibidir.

²³ McGhee, J. vd., “Functions and Structures in Measurement Systems”, 112; Sheridan, T.B., Ferrell, W.R., *Man-Machine Systems*, The MIT Press, (1974), 18 vd.

²⁴ Konu hakkında bir tahlil ve değerlendirme için bkz. Kaya, Eyyüp Said, “Mezhep İlmi: Kâfiyecî'nin Fıkıh İçin Yeni Bir Alt-Disiplin Teklifi”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 26(2021), 29-43.

Eğitim-öğretim geçmişi ve ortaya koyduğu eserler dikkate alındığında Kâfiyeci'nin mantık ve husûsen eczâu'l-ulûma dair konulara ilgi duyduğu ve onun ilim hayatında bu bahislerin öncelik ve öneme sahip olduğu görülür. Nitekim onun en dikkat çekici eserleri bilgi alanlarının eczâu'l-ulûm geleneğindeki taslağa uygun olarak tasarlanması hakkındadır. O, tefsir, hadis ve tarih gibi daha önce müstakil birer disiplin hüviyeti kazanmış bilgi alanlarını bu taslağa uygun olarak yeniden tasarlamakla ilgilendiği gibi henüz bağımsız bir disipline dönüşmemiş ve müdevven bir ilim olarak kabul edilmemiş problem alanlarını müstakil birer ilim dalı olarak kurgulamak üzere de çeşitli çalışmalar yapmıştır.²⁵ Dolayısıyla onun “müdevven ilim” kavramıyla, daha önce bağımsız ilim olarak kabul gören disiplinlerin unsurlarını (mevzû', mesâil ve mebâdi) tam anlamıyla tespit ve tarif ederek ilgili ilimlerin kapsamlarını netleştirmeyi, henüz bağımsız bir ilim haline gelmemiş alanların unsurlarını keşfederek yeni tedvîn alanları oluşturmayı kastettiği anlaşılmaktadır.²⁶

Eserlerinde yeni tedvîn alanları oluşturmanın şer'an, aklen ve âdeten mümkün ve vaki olduğunu vurgulayan ve bunu farklı bilgi alanları üzerinde uygulamalı olarak göstermeye çalışan Kâfiyeci yeni ve müstakil disiplinlerin kurulma mümkün görür ve geçmişte bunun vuku bulmuş olmasını en kuvvetli delil olarak sunar.²⁷ O, mezhep çalışmalarını da fıkıh içinde müstakil bir alt disiplin olarak kurgulamak için teşebbüste bulunur ve bu disiplinin “ilmü'l-mezâhib” olarak adlandırılabilceğini ifade eder. Onun ilmü'l-mezâhib dışında fıkhıta müstakil alt disiplinler olarak düzenlenebileceğini söylediği başka alanlar da vardır. Örneğin fikhî kaide ve zâbitalar hakkında araştırma yapan bağımsız bir disiplinin kurulabileceğini ve bu alanın “ilmü'l-medârik” olarak isimlendirilebileceğini söyler. Yine o, “ilmü'l-ictihâd”, “İlmü't-taklîd”, “İlmü'l-iftâ”, “ilmü'l-istiftâ” “ilmü'l-kazâ” ve “İlmü'ş-şuhûd” gibi isimlendirmelerle fıkıh içinde yeni alt disiplinlerin oluşturulabileceğinden söz eder.²⁸

Kâfiyeci fıkhıta “ilmü'l-mezâhib” olarak adlandırdığı yeni bir alt disiplin kurmanın imkânından bahsederken öncelikle mezhep kavramının üzerine inşa edildiği fıkıh ve ictihad kavramlarının tarif ve kapsamları üzerinde durur. Mezhep ilmi için önerdiği tarife ve ilgili tahlillere yer verdikten sonra ise bu ilmi teşkil eden unsurlar (eczâu'l-ulûm) olarak mevzû, mesâil ve

²⁵ Kaya, *Mezhep İlmi*, s. 17.

²⁶ Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci, *Neşâtu's-sudûr fî şerhi kitâbi'l-Ferah ve's-sürûr*, haz. Hasan Özer, (İstanbul: Dâru'l-İrşâd, 2011), 53; Kaya, *Mezhep İlmi*, 17-18; Ayrıca bk. Kâfiyeci, *Seyfü'l-mülûk Seyfü'l-kudât: Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri*, haz. Nail Okuyucu, (İstanbul: Türkiye Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 19-20.

²⁷ Kâfiyeci, *Neşâtu's-sudûr*, 51-53; a.mlf., *Kitâbü'l-Ferah ve's-sürûr fî beyâni'l-mezâhibi'l-erba'ati ve'l-usûr*, haz. Hasan Özer, (İstanbul: Dâru'l-İrşâd, 2011), 156.

²⁸ Kâfiyeci, *Neşâtu's-sudûr*, 53.

mebâdiin tespiti hakkında değerlendirmelerde bulunur. Onun mezhep ilmi için teklif ettiği tanımda öncelikli amacının bu tarifi dil ve mantık kuralları açısından eksiksiz bir önerme formunda ifade etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle tarifte kavrama ilişkin yeterli tasavvur sağlama amacının ikinci plana itildiği söylenebilir.²⁹ Kâfiyeci'nin teklif ettiği tanımına göre "mezhep ilmi mezheplerin hallerini gereği gibi, hakkıyla tanıtan asılları/esasları bilmektir"³⁰ Tarifteki ifadelerden anlaşılacağı üzere mezheplere ilişkin bilinmesi gereken bir takım durumlar (*ahvâl*) vardır. Bu durumların gerektiği gibi ve hakkıyla kavranabilmesi için ise bir takım usuller bulunmaktadır. Mezhep ilminin fıkha ait bir alt disiplin olduğu dikkate alındığında "ilmü'l-mezâhib" terkiibinden maksadın "ilmü mezâhibi'l-fıkh" (fıkıh mezhepleri ilmi) olduğu anlaşılır. Buna göre mezhep ilmi fıkıh mezheplerine has bir takım durumlar ve bu durumların hakkıyla bilinmesi için gerekli ilke ve esaslar üzerinde araştırma yapan ilim dalıdır.

Kâfiyeci ilmü'l-mezâhibin mevzûunu ise "kendilerine özgü durumlar taşıyabilen muhtelif mezhepler" olarak tespit eder.³¹ O, mezheplere has durumlar için bazı örnekler verir. Bunlardan biri müntesibin itikadına göre mensubu bulunduğu mezhebin büyük ihtimalle doğru olduğu ancak yanlış olma ihtimalinin de bulunması gibi, mezheplerin doğruya ve yanlışla ihtimalli olma durumudur. Mezheplerin durumlarına diğer bir örnek ise mezhep tarafından verilen hükme göre amelin gerekliliği gibi, mezhep-taklid ilişkisi ve bununla ilgili diğer durumlardır.³² Herhangi bir ilim dalında araştırılması amaçlanan asıl şeyin mevzûun bizzat kendisi değil ancak mevzû ile alakalı olan, haysiyet kaydı ile sınırlandırılan ve "zâtî arazlar" olarak ifade edilen bir takım hususlar olduğu hatırlandığında ilmü'l-mezâhibin de mevzûu bizzat mezhepler değil mezheplerin zâtî arazları olmalıdır. Kâfiyeci'nin "mezheplere has *ahvâl*" ifadesiyle mezheplerin zâtî arazlarını kastettiği anlaşılmaktadır.³³

İlmü'l-mezâhibin mesâilini tespit sadedinde Kâfiyeci "o ilmin mesâili o ilimde kesin olarak kanıtlanmaya (kendileri için burhan getirilmeye) çalışılan meselelerdir" der.³⁴ Onun örnek kabilinden ele aldığı meselelerin büyük çoğunluğu mukallidin intisap ettiği mezheple olan münasebetine dairdir. Bu bağlamda üzerinde en çok durulan bahis ise mukallidin tabi olduğu mezhebin doğru ve yanlışla ihtimalli olma durumu hakkındaki inanç ve

²⁹ Kaya, *Mezhep İlmi*, 29.

³⁰ [هو علم بأصول يعرف منها أحوال المذاهب كما ينبغي على ما ينبغي] Bkz. Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 154.

³¹ [موضوعه هو المذاهب المختلفة الصالحة لأحوال مخصوصة] Bkz. Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 154.

³² Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 154.

³³ Bkz. Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 154.

³⁴ [مسائله هي المسائل التي يبرهن عليها في ذلك العلم] Bkz. Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 154.

tutumunun tartışıldığı bahistir.³⁵ Kâfiyeci'nin yaptığı değerlendirmelerle mezhep ilminin sahasını fıkıh usûlü ve hilâf ilminin sahasından ayırıştırırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Zira fıkıh usûlü ilminin öznesi müctehid iken hilâf ilminin öznesi ise fakihtir. Fıkıh usûlü, icthad ve mezhep ilmi arasında zincirleme bir ilişki kurmakla birlikte o, icthadı fıkıh usûlüne eklemiş icthad ve taklid meselelerinin ise fıkıh usûlü dışında başka bir alana ait problem sahası olarak ele alınması gerektiğini düşünmüştür. Bu nedenle o, bu sahayı ilmül mezâhib olarak ayrı bir disiplin halinde düzenlemeyi amaçlamıştır.³⁶ Kâfiyeci ilmü'l-mezâhibin icthad ve taklit bahislerini merkeze aldığını ve bu bahislerdeki araştırmalar sonucunda ortaya çıkan bir problem alanını kapsadığını ifade eder. Böylece onun, bu alanın öznesini de mukallid olarak tayin etmiş olduğu düşünülebilir.³⁷

Kâfiyeci'ye göre bu ilmin mebâdii, "o ilme ait meselelerin beyanı için kendilerine ihtiyaç duyulan şeyler"dir.³⁸ "Kendilerine ihtiyaç duyulan şeyler" ise mesâili yapılandırırken kullanılacak bir takım kavramlar ya da önermelerden (tasavvurât ve tasdîkat) ibarettir.³⁹ Her ilimde olduğu gibi ilmü'l-mezâhibde de meseleler önerme formunda düzenlenir ve dolayısıyla bir özne ve yüklemden (mevzû' ve mahmûl) oluşur. İlmü'l-mezâhibin mesâilinde özne ve yüklem olarak kullanılacak kavramlar (tasavvurât) ve bu meselelere delil olarak sunulacak önermeler (tasdîkat) bu ilmin mebâdiini teşkil eder. Bu bağlamda Kâfiyeci ilmü'l-mezâhibin temel mefhumları ve başlıca hükümlerini ele aldığı bahislerde fıkıh usûlü eserlerinin icthad, taklid ve fetvâ hakkındaki meselelere ait hükümlerinin bu yeni ilmin meseleleriyle bağlantılı olduğunu imâ ederek bu yönde değerlendirmelerde bulunur.⁴⁰

Kâfiyeci bu ilmin faydasını "iki cihanda mutluluğa kavuşturacak, dinin gereğine uygun, dinen muteber ve doğru olan şer'î ameli elde etmek" olarak belirler.⁴¹ İlmü'l-mezâhibe olan ihtiyaç ve bunun beyânı sadedinde o, mezheplerin sayıca çok olmasına karşın içlerinden ancak az bir kısmının doğru olduğunu, doğru mezheplerin diğerlerinden ayırt edilmesini mümkün kılan bilginin sadece akletmekle elde edilecek zarûrî bir bilgi olmadığını söyler. Hak mezhebi yanlış olandan ayırt edebilmek için bir asla ihtiyaç olduğu, doğru mezheplerin ancak bu asla riayet edilmesi şartıyla diğerlerinden ayrıştırılabileceğini belirten Kâfiyeci sözünü ettiği aslı da

³⁵ Bkz. Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 169 vd.

³⁶ Kaya, *Mezhep İlmî*, 35.

³⁷ Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 169. Kâfiyeci'nin mezhep ilminin kapsamı ve mesâili hakkındaki görüşleri ve bu görüşlerin tahlili için bkz. Kaya, *Mezhep İlmî*, 32-35.

³⁸ [مباديه هي امور يحتاج اليها في بيان تلك المسائل] Bkz. Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 154.

³⁹ Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 154.

⁴⁰ Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 155; Kâfiyeci'nin mebâdi kabilinden ele aldığı bahisler ve bunlara ilişkin bir değerlendirme için Bkz. Kaya, *Mezhep İlmî*, 31-32.

⁴¹ Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 155.

ilmü'l-mezâhib olarak adlandırdığı bu disiplin olarak takdim eder.⁴² İlmü'l-mezâhibin mevzû, mesâil ve diğer unsurlarını sadece akletme yoluyla tespit mümkün olmayacağından bu sahanın müstakil bir ilim olarak tedvîn edilmesine ihtiyaç olduğu anlaşılır.⁴³

Kâfiyeci mezhep ilminin bir ihtiyaç olmanın da ötesinde bir yükümlülük olduğuna dolaylı olarak işaret eder. Nitekim o, mukallidin intisap edeceği meşru ve doğru mezhebi bilmemesi halinde yerine getirmekle mükellef olduğu amelleri de bilemeyeceğini belirtir. Vacip olan bir işin yerine getirilmesinin kendisine bağlı olduğu şeyin de vacip olacağı kaidelerden yola çıkarak mukallid için mezhep bilgisinin de vacip olduğu sonucuna varılabileceğini söyler.⁴⁴ Kâfiyeci'nin konuya ilişkin açıklamalarında da görüleceği üzere fıkıh mezheplerinin meşruiyeti mensup buldukları itikadi-kelâmî üst kimlik üzerinden tespit edilir. Dört büyük fıkıh mezhebinin üst kimlik olarak sünnî mezhepler olmaları onların eşit düzeyde meşru ve bir anlamda akredite kurumlar oldukları anlamına gelir. Ehl-i sünnetin meşruiyeti ise İslâm'ın ilk asırlarından itibaren Müslümanların kahir ekseriyetinin (cemaat) ortak paydasını (icmâ) temsil etmesinden kaynaklanır.⁴⁵ Dolayısıyla onun, mukallidin yükümlülüğü üzerinden yaptığı değerlendirmelerin mülâzımı olarak mukallidin doğru mezhebi bulması için gerekli bilgileri temin edecek bir disipline ihtiyaç olduğunu ve bu amaca hizmet edecek bir ilim dalı tedvîn etmenin de bu nedenle vacip olduğunu düşündüğü söylenebilir.

B. Mezhep İlminin Tedvîni İçin Yeni Bir Perspektif

Mezhepler için farklı yaklaşım ve tasavvurların mümkün olduğu dikkate alındığında mezhepleri araştıran bir disiplin olarak tasarlanan ilmü'l-mezâhibin öncelikle mezhepler için mümkün tasavvurlar ve her bir tasavvur için teklif edilebilecek mezhep tanımları üzerine araştırmalar yapması beklenir. Zira mezhepler çok yönlü yapılar olup onlar hakkındaki tanım ve tahlillerin hangi cihetlere itibarla yapıldığı önemlidir. Mezhep çalışmalarını müstakil bir disipline dönüştürme ile ilgili çalışmalarda da yine mezhep hakkında benimsenen tasavvur ve perspektifler belirleyici ve yönlendirici olacaktır. Örneğin mezhebin bir araç olarak tasavvur edildiği bu çalışmada mezhep için teklif edilecek tanım ve ilgili diğer bahisler de bu tasavvura göre şekillenecektir. Nitekim Kâfiyeci'nin değerlendirmeleri göz önüne alındığında onun mezheplere ilişkin perspektifinde taklid kavramını merkeze aldığı, bu nedenle mezhep ilmini mukallid açısından tanımladığı ve diğer

⁴² Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 146.

⁴³ Kaya, *Mezhep İlmi*, 31.

⁴⁴ Kâfiyeci, *el-Ferah ve's-sürûr*, 171.

⁴⁵ Bkz. Kâfiyeci, *Neşâtü's-sudûr*, 65-66; a. mlf., *el-Ferah ve's-sürûr*, 171.

bahislere ilişkin yaklaşımlarının da bu perspektife göre şekillendiği görülmektedir.

Fıkıh ilmini “amel-ölçme bilgisi” olarak görmeyi teklif eden bu araştırma, fıkıh bünyesinde bir alt disiplin olarak tasarlanacak mezhep ilmini de amel ölçme araçlarını araştıran bir ilim dalı olarak görmeyi teklif eder. Dolayısıyla bu yaklaşımın fıkıh tarihi ve mezheplerini okurken kullandığı perspektif ölçme ve değerlendirme merkezlidir.

Ölçme ve değerlendirme birçok ilim dalında ortak alan olarak kabul görmektedir. Modern bilimlerde birçok disiplin ilgili buldukları araştırma konuları üzerinde ölçme ve değerlendirme çalışmaları yapmakta ve bu çalışmalar genellikle müstakil bir alt disiplin bünyesinde yürütülmektedir. Örneğin Eğitim biliminin alt disiplini olarak “eğitimde ölçme ve değerlendirme”, Psikoloji biliminin alt disiplini olarak “Psikolojide ölçme ve değerlendirme (Psikometri)”, Sosyoloji’nin alt disiplini olarak “sosyometri” ve Mühendislik biliminin alt disiplini olarak “mühendislikte ölçme ve değerlendirme” bilim dalları bunlardan bazılarıdır.

Ölçme ve değerlendirme ile münasebeti olan disiplinlerde ölçme araçları önemli araştırma konularından biri olarak yer tutmaktadır. Bu disiplinlerde “ölçme aracı” genellikle “enstrüman” (instrument) kavramı ile karşılanmakta ve ilgili alan yazında ölçme disiplini (metroloji) gibi, ölçme araçlarına ilişkin problem alanının da “instrument science” (enstrüman bilimi) adı altında müstakil bir disipline dönüştürülebileceğine dair tartışmalar yapılmaktadır.⁴⁶

Fıkıh insan davranışlarını ölçme bilgisi olarak düşünüldüğünde onunla benzer çalışmaları yapan sosyal bilimlerin psikoloji veya davranış bilimleri bünyesindeki disiplinler olduğu görülür. Davranış ölçme çalışmalarının önemli bir yer tuttuğu bu iki alan fıkıhla mukayese edilebilirlik bakımından pek çok ortak yöne sahiptirler. Enstrüman kavramı psikolojide de merkezi kavramlardan biridir. Psikolojinin alt disiplini olarak psikometri davranış ölçme yöntem, teknik ve araçları üzerine çalışmalar yapan müstakil bir alan olup daha özel olarak davranış ölçmede kullanılan enstrümanları araştırır. Nitekim psikometri “puanların karşılaştırılmasını sağlayan ölçekler kullanılarak standardizasyona tabi tutulmuş, insanların özelliklerini ölçen araçlar” olarak tanımlanır.⁴⁷

Kanaatimizce mezhep çalışmalarını müstakil bir alt disipline dönüştürmek için en kullanışlı perspektiflerden biri “ölçme” kavramını merkeze almak, fıkhıta “kıyâs” kavramı için öncelikli anlamı “ölçme” olarak belirlemek ve fıkhıya ilişkin metod, teknik ve araçları “amel ölçme” (kıyâs-ı

⁴⁶ Bkz. Finkelstein, Ludwik, “Measurement and Instrumentation Science – An Analytical Review”, *Measurement*, 14(1), 1994, 3–14.

⁴⁷ Coaley, Keith, *An Introduction to Psychological Assessment and Psychometrics*, (London: SAGE Publications Inc., 2010), 6.

amel) fikri üzerinden tanımlamaktır. Nitekim modern Arapça'da "kıyâs" kelimesine yüklenen öncelikli anlamın "ölçme" olduğu ve modern bilimlerden tercüme edilen ölçme ve ilgili kavramlara karşılık olarak kıyâs ve onun türevleri olan diğer bir takım kavramların kullanıldığı görülmektedir. Arapça literatürde yer bulan ilgili kullanımlara örnek olarak şunlar zikredilebilir: "Ölçüm Bilimi (Metroloji) ve Mekanik Ölçümler / İlmü'l-kıyâs ve'l-kıyâsâtü'l-mîkânîkiyye", "Psikometri/el-Kıyâsü'n-nefsî", "Ekonometri/el-Kıyâsü'l-iktisâdî", "Beşerî bilimlerde ölçme ve değerlendirme/el-Kıyâs ve't-takvîm fi'l-ulûmî'l-insânîyye", "Ölçme teorisi/Nazariyyetü'l-kıyâs", "Richter ölçeği/Mikyâsü Rîhter", "Kişilik ölçekleri/el-Mekâyîsü'ş-şahsîyye".

Fıkıh alanı için de kıyâs kavramının aynı içerikle kullanılması teklif edilebilir. Bu bakış açısına göre amel ölçme işlemi baştan sona bütün fıkıh faaliyetlerini kuşatan ve örgütleyen bir süreç olarak dikkate almak mümkündür. Zira mükelleflerin fiillerini özel araştırma konusu olarak seçen fıkıh ilmi şer'î fiillerin hükümlerini belirleme, diğer bir ifade ile, şer'î davranışları ölçme çabaları neticesinden doğmuş bir ilimdir. Bu münasebetle "fıkıhta ölçme ve değerlendirme" olarak isimlendirilecek bir alt disiplinin kurulması mümkündür. Amel ölçme ve değerlendirme faaliyetinin ayrılmaz bir parçası olarak ölçme aracı (mikyâs) ve ona ilişkin durumların da araştırılması gerekecektir. Fıkıhta bu araçların mezhepler olduğu düşünüldüğünde ilmü'l-mezâhibin doğrudan fıkıhın alt disiplini olarak ya da fıkıhta ölçme ve değerlendirme disiplini içinde daha alt bir problem alanı olarak değerlendirilmesi mümkündür.

"Amel" kelimesi modern Arapça'da çoğunlukla ekonomi disiplinine ait bir kavram olarak "iş" anlamında kullanılsa da Kur'an ve sünnettaki kullanıma bağlı kalınarak amel kelimesi "davranış" anlamında kullanılabilir. Bununla birlikte fıkıhın konusunun mükelleflerin fiilleri (e'âl-i mükellefîn) olduğu dikkate alındığında "amel" kelimesi yerine "fiil" kelimesi de tercih edilebilir. Buna göre fıkıhta ölçme disiplini için "ilmü kıyâsî'l-amel", ölçme araçları disiplini için ise "ilm-i mekâyîsil amel" veya kısaca "ilmü'l-mekâyîs" isimleri teklif edilebilir. Bu disiplin bağlamında mezhepler de "mekâyîsü'l-amel/amel-ölçerler" olarak isimlendirilebilir. Ölçme kavramını merkeze alan bu yeni perspektif ışığında mezhep ilmi için "ilmü'l-mekâyîs" ifadesi, mezhepler için ise "amel-ölçerler" ifadesinin kullanılması tercih edilmiş olup ilmü'l-mekâyîsin tanımı ve ilgili diğer hususlar hakkında şu değerlendirmeler yapılabilir:

İlmü'l-mekâyîs, "fıkıh mezheplerini şer'î amelleri ölçme araçları olmaları cihetinden araştıran ilim dalı" olarak tanımlanabilir. Ebû Hânîfe'nin kapsamlı fıkıh tarifi esas alınarak ilgili tanıma gerekli bir takım kayıtlar getirildiğinde

“İlmü’l- mekâyîs kişinin amel ölçme araçları bakımından lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir” şeklinde bir tanım da teklif edilebilir.

Verilen tanıma göre ilmü’l-mekâyîsin mevzûu “amel ölçme araçlarına has durumlar” olarak tespit edilebilir. Amel ölçme araçları için araştırma konusu yapılabilecek durumlara (ahvâl) örnek olarak şunlar zikredilebilir:

- Amel ölçerlerin çalışma mantıkları ve kullandıkları ölçüm (kıyâs) ilkeleri.

- Ölçmede hata durumu ve buna ilişkin haller. Bu bahisler ictihatta hata ve isabet konuları bağlamında değerlendirilebilir.

- Amel ölçerler tarafından ortaya konan ölçüm değerlerinin güvenilirliği, geçerliliği ve bağlayıcılığı meselesi.

- Ölçüm araçları olarak mezheplerin akreditasyon (meşruiyet) durumları, bunun tespiti ve denetlenmesi; bu denetimleri yapacak üst kurumun kimliği, özellikleri ve yetkileri.

- Amel ölçme araçlarının yapısı, mimarisi, bileşenleri, bileşenlerin organizasyonu ve bunların ölçüm sürecindeki işlevleri. Bu bağlamda tabakat kavramı ve ilgili mülâhazalar mezheplerin dâhili yapısı, hiyerarşisi, iç organizasyonu ve işleyişini ortaya koymak amacıyla farklı bir bakış açısıyla okunabilir.

- Amel ölçme araçlarının ilgili bulunduğu ölçme disiplinleri ve ölçme teorileri ve bunlarla ilişkin durumları.

- Amel ölçme araçlarının kullanım prosedürleri, araştırma-geliştirme (ar-ge) ile ilgili eğitimler, amel ölçer uzmanlığı ve uzmanlık düzeyleri, yetki ve sorumlulukları.

- Mukallid ve müctehidlerin amel ölçerlerle olan ilişkileri ve konumları.

İlmü’l-mekâyîsin mesâîli “bu ilimde kanıtlanmaya çalışılan önermelerdir.” Bu disiplinde kurulacak ve kanıtlanmaya çalışılacak önermelere örnek olarak şunlar verilebilir:

- Amel ölçerler olmaksızın amelleri ölçmek ve dolayısıyla fıkıh faaliyeti yapmak mümkün değildir.

- Akredite, meşru ve güvenilir amel ölçerleri tanımak ve amel ölçme çalışmalarında bu araçları kullanmak vaciptir.

- Ancak akredite amel ölçerler meşru, güvenilir ve geçerlidir. Bu nedenle mezheplerde akreditasyon meselesi müstakil bir araştırma başlığı olarak dikkate alınabilir.

- Akredite amel ölçerler tarafından yapılan ölçümler mükellefleri bağlayıcıdır.

- Özgün bir amel ölçer geliştiren fakihe “mutlak müctehid” denir. Diğer fakihler amel ölçerlerle olan ilişkilerine göre farklı unvanlarla anılırlar.
- Amel ölçerlerin merkezi elemanı kıyâstır.
- Amel ölçerler aynı çalışma prensiplerine sahip farklı tasarımlardır.
- Amel ölçerler hiyerarşik bir iç organizasyona sahip sistemlerdir.
- Amel ölçer ile fakih arasındaki ilişki kullanıcı-araç ilişkisidir.

İlmü'l-mekâyîsin mebâdii “o ilme ait meselelerin beyanı için kendilerine ihtiyaç duyulan kavram ve önermelerdir”dir. Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere meseleler önerme formunda düzenlenir ve dolayısıyla bir özne ve yüklemden (mevzû' ve mahmûl) oluşur. İlmü'l- mekâyîsin mesâilinde özne ve yüklem olarak kullanılacak kavramlar (tasavvurât) ve bu meseleleri kanıtlamak amacıyla kurulacak önermeler (tasdîkât) bu ilmin mebâdiini teşkil eder.

Bu ilmin faydası Kâfiyecî'nin ifadeleri üzerinde yapılacak bir tadilat ile “iki cihanda mutluluğa kavuşturacak, dinin gereğine uygun, dinen muteber ve doğru olan şer'î ameli elde etmek için gerekli amel ölçümlerini doğru şekilde yapmak” olarak belirlenebilir.

Kâfiyecî'nin ilmü'l-mezâhibe olan ihtiyaç hakkındaki değerlendirmeleri İlmü'l-mekâyîs için de geçerlidir. İslâmın ilk asırlarından itibaren fukahâ tarafından amel ölçme ve bunun için gerekli usûl, teknik ve araçların geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılagelmiş farklı itikadi-kelâmî üst kimliğe sahip fıkıh anlayışları tarafından farklı amel ölçme araçları geliştirilmiştir. Bu araçların ancak bir kısmı doğru, güvenli ve geçerli olup bunların diğerlerinden ayırt edilmesi sıradan akıl yürütmelerle mümkün değildir. Bu ayrımın yapılabilmesi bir takım esasların ve kriterlerin tespitine bağlıdır. Başta bu probleme ve ilgili diğer sorunlara çözüm üretmek için gerekli usûl ve ölçüler üzerinde çalışacak bir ilim dalının belirlediği kurallara riayet edilmesi durumunda doğru mezheplerin diğerlerinden ayrıştırılabilmesi mümkün olabilecek, ayrıca hem bu alanın ilgilileri hem de meslekten olmayan insanların fıkıh mezhepleri hakkında doğru bir tasavvura sahip olmaları sağlanabilecektir. Dolayısıyla mezhepleri hususi çalışma alanı olarak belirleyen böyle bir disiplinin ihtiyaç olmanın da ötesinde bir yükümlülük olduğu görülmektedir. Sâlih ameller işlemekle yükümlü olduğumuza göre, vâcib olan bir işin yerine getirilmesinin kendisine bağlı olduğu şeyin de vâcib olacağı kaidesinden yola çıkarak sâlih amelleri tespit etmeyi mümkün kılacak doğru araç ve ölçekleri (mezhepleri) tanımının da vâcib olduğu anlaşılır. Zira sâlih amelleri diğerlerinden ayırmak için gerekli ölçümleri yapacak araçların geliştirilmesi zaruridir. Bu araçların nasıl geliştirileceği, nasıl kullanılacağı ve daha hassas ölçümler yapacak hale nasıl getirileceği hakkında gerekli bilgi ve uzmanlıklara sahip olunmaması halinde

amellerde ölçü yitirilmiş olacaktır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de ölçüye riayet edilmesi ve doğru ölçüm cihazlarıyla ölçüm yapılmasını emreden ayetler dikkate alındığında amellerin doğru ölçüm için meşrû ve güvenilir mikyâsları geliştirme ve bunlara ilişkin gerekli yöntem ve bilgilere sahip olmanın bir yükümlülük olduğu anlaşılır. Buna göre mezhepler hakkındaki çalışmaların birer tercih değil, ihmal edilemeyecek bir toplumsal sorumluluk ve yükümlülük anlamında farz-ı kifâye olduğu sonucuna varılır.

Değerlendirme ve Sonuç

Mezhep meselesini fıkıh mezhepleri özelinde irdeleyen klasik dönem çalışmaların sınırlı olmasına rağmen modern dönemde fıkıh mezheplerinin tarihi, yapısı ve işleyişi bakımından büyük bir merak ve ilgiye mazhar olduğu, Müslüman ve yabancı araştırmacılar tarafından farklı yönleriyle araştırma konusu yapıldığı görülür. Bu çalışmaların mezhebe ilişkin önemli bakış açıları geliştirmeye katkı sundukları ve tekil olarak fıkıh mezheplerinin tarihleri, oluşum-gelişim süreçleri hakkında önemli açılımlar getirdikleri inkâr edilemez. Ancak fıkıh mezheplerinin doğası, yapısı ve işleyişine dair esaslı tahliller yapılmasına ve nihayetinde kapsamlı, tutarlı ve işlevsel bir mezhep teorisinin ortaya konmasına zemin hazırlayacak daha kapsamlı ve çok boyutlu yeni tasavvurlara ihtiyaç olduğu açıktır. Önceki çalışmalarda ortaya konan yaklaşımları kuşatacak, ilgili çalışmalarda teklif edilen mezhep tasavvurlarını bütüncül bir söyleme kavuşturacak yeni bakış açıları teklif edilebilir. Fıkıh tarihinin erken devirlerindeki tartışmaların ana odakları ve bunlara ilişkin kavramlar ve meseleler hakkında önemli veriler sunan tarih ve tabakat eserlerindeki imalar mezhebi açıklamak için farklı tasavvurları mümkün kılar. Teklif edilebilecek tasavvurlardan biri mezhebi belli bir amacı gerçekleştirmek için tasarlanmış bir "araç" olarak görmektir. Fıkıh mükelleflerin fiilleri hakkındaki kıymet hükümlerinin tespitini konu edinen bir araştırma alanı olarak düşünüldüğünde ve fıkhıdaki temel kavramlar ölçme (kıyâs) kavramı merkeze alınarak tanımlandığında fıkıh "amel ölçme bilgisi", mezhep ise "amel ölçme aracı" anlamında mikyâs olarak tasvir edilebilir. İctihad, müctehid, amel başta olmak üzere diğer fıkıh kavramları da bu tasavvura uygun içeriklerle tanımlanabilir.

İslâm düşüncesinin erken dönemlerinde kıyas kavramına yüklenen kapsamlı anlam, işlevler ve bunlar etrafında şekillenen tartışmalar dikkat çekicidir. Nitekim erken devirde İslâm coğrafyasının farklı ilim muhitlerindeki ortak problemin her alanda ölçü arayışı olduğuna ve ilgili araştırma ve tartışmaların her alanda "kıyâs" kavramı etrafında sürdürüldüğüne dikkat çeken tarihi kayıtlarda bu durum açıkça görülür. İlk dönem usûl eserlerinde başta fıkıh kavramı olmak üzere fikhî akıl yürütmeye ilişkin kavramların kıyasla birlikte ve zaman zaman birbiri yerine kullanılması mezhebin bir "ölçme aracı" olarak tasvirini mümkün kılar. Fıkıhın, özellikle

ölçme anlamında kıyas merkezli bir faaliyet ve “amel ölçme bilgisi” olarak değerlendirilmesi, amel ölçme faaliyetinin baştan sona bütün fikhî süreçleri kuşatan ve örgütleyen bir üst süreç olarak dikkate alınması anlamına gelir. Bu bağlamda mezhep fıkıh bünyesinde teşkil edilecek yeni bir alt disiplinin konusu yapılabilir ve bu disiplin “fıkıhta ölçme değerlendirme” ve ilgili çalışmaları kapsayan bir problem alanı olarak belirlenebilir. Bu yaklaşım fıkıh hukuka indirgeyen modern tutuma karşı fıkıhın bütünüyle insan davranışlarını (ef’âl-i mükellefîn) konu edindiğine ve dolayısıyla çok daha kuşatıcı bir çerçeveye sahip bulunduğuna dikkat çeken kadim tasavvurun tekrar işlevsel kılınmasına önemli katkılar sunabilir.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhari, Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahrulislâm el-Pezdevi*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Apaydın, H. Yunus. “Kıyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/529-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. “Bir Muhafazakar Reycilik Teorisyonu: Ebû Hanîfe”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 15/1-2 (2002), 143-147.
- Aynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Bâbertî, Ebû Abdullah Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed. *en-Nüketü'z-zarîfe fî tercihi mezhebi Ebû Hanîfe*. thk. Belle el-Hasen Ömer. Riyad: Merkezü'l-Buhûsî't-Terbeviyye, 1997.
- Bardakoğlu, Ali, “İstihân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/339-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali et-Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh*. 2 Cilt, thk. Muhammed Hamidullah. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İslâmiyyi'l-Feransî li'd-dirâsâti'l-arabiyye, 1964.
- Bedir, Murteza. “Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma”. Saylan, Şenol. *Hanefîlerde Mezhep Usûlü: Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî* içinde, (17-54), İbn Âbidîn (telif), Saylan, Şenol (İnceleme ve Terc.). İstanbul: Klasik Yay., 2016.
- Bedir, Murteza. *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografi*. Ankara: Ay Yayınları, 2019.
- Büceyrimî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer. *Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-Hatîb: Hâşiyetü'l-Büceyrimî*. 5 Cilt., Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1428/2007.
- Coaley, Keith. *An Introduction to Psychological Assessment and Psychometrics*. London: SAGE Publications Inc., 2010.

- Erdoğan, Mehmet. “İbn Mesud’dan Ebu Hanife’ye Rey Mektebi”. *İmâm-ı A’zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*. 2 Cilt, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, 1/317-341.
- Finkelstein, Ludwik. “Measurement and Instrumentation Science – An Analytical Review”. *Measurement*, 14/1 (1994), 3–14.
- Fîruzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub. *el-Kamûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Furat, Ahmet Hamdi. *Haneî Fıkımın Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Ğâveci, Vehbi Süleyman. *Ebû Hanîfe en-Nu'mân imâmü'l-eimmeti'l-fukahâ*. 5. bsm., Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed el-Mısırî. *Gamzü 'uyûni'l-basâir şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye - Dâru'l-Bâz, 1985.
- Muhammed, Hamîdullah. *İslam Hukuk Etütleri: Makaleler Külliyyatı*. İstanbul: Bir Yay., 1984.
- Hallaq, Wael B., “From Regional to Personal Schools of Law? A Reevaluation”, *Islamic Law and Society*, 13/1 (2001), 1-26. (“Bölgesel Ekollerden Ferdi Hukuk Mezheplerine?: Bir Yeniden Değerlendirme”, trc. Halit Özkan, *AÜİFD*, 45/2 (2004), 327-353.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali. *Tarihu medineti's-selâm = Târîhu Bağdât* (463/1071), 16 Cilt, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Heytemî, Ebu'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed İbn Hacer. *Tuhfetü'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc*. 4 Cilt, thk. Seyyid b. Muhammed es-Sennârî. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2016.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah. *el-İntikâ' fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ: Malik b. Enes el-Asbahî el-Medenî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî el-Muttalibî, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî*. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-islâmîyye, 1997.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Harun. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Haldûn, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, 6 Cilt, trc. Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1277.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim Dîneverî. *Uyûnü'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1997.
- İçelli Süleyman Sırrı. *Medhal-i Fıkıh*. Kostantıniyye: Matbaa-i Ebü'z-Zıyâ, 1329.

- İdris Cum'a. *er-Re'y ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-İslâmî fi usûri mâ kable kıyâmi'l-mezâhibi'l-erba'a*. Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, 2006.
- Kâfiyeci, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *Neşâtu's-sudûr fi şerhi kitâbi'l-Ferah ve's-sürûr*. haz. Hasan Özer. İstanbul: Dâru'l-İrşâd, 2011.
- Kâfiyeci, *Kitâbü'l-Ferah ve's-sürûr fi beyâni'l-mezâhibi'l-erba'ati ve'l-'usûr*. haz. Hasan Özer. İstanbul: Dâru'l-İrşâd, 2011.
- Kâfiyeci, *Seyfü'l-mülûk Seyfü'l-kudât: Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri*, haz. Nail Okuyucu. İstanbul: Türkiye Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mezhep İlmi: Kafiye'nin Fıkıh İçin Yeni Bir Alt-Disiplin Teklifi". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 26 (2021), 1-43.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan. *Hüsnü't-tekadî fi sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*. el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs. Kahire, y.y., 2002.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/520-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kızılkaya, Necmettin. "Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe (v. 150/767) Algısı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), 373-397.
- Korucu, Bünyamin. *Amaç,Yapı ve İşleyiş Yönünden Fıkıh Mezhebi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- McGhee, J., Henderson, I.A. and Sankowski, D. "Functions and Structures in Measurement Systems: A Systems Engineering Context for Instrumentation". *Measurement*, 4/3 (1986), 111-119.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed. *Menâkibu Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1981.
- Mekkî, Muvaffakuddîn, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1981, I, 394;
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadi, (v. 385/995), *Târîhu esmâi's-sikât mimmen nukile anhumü'l-ilm*, thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Muhammed Hamîdullah. *İslam Hukuk Etütleri: Makaleler Külliyyatı*. İstanbul: Bir Yay., 1984.
- Özşenel, Mehmet. *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed. *Ma'rifetü'l-huceci's-şer'iyye*. thk. Abdülkadir b. Yâsîn b. Nâsır el-Hatîb. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Sâid el-Efgânî. *Fî Usûli'n-nahv*. Beyrut: y.y., 1987.

- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1985.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1324.
- Seyyid Nesîb. *Fıkh-ı hanefînin esâsâtı -Kıyâs ve dine müteallık mesâil -*. İstanbul: Şehzâdebaşı Evkaf Matbaası, 1339.
- Sheridan, T.B., Ferrell, W.R, *Man-Machine Systems*. The MIT Press, 1974.
- Hanîf, Sohail, "The Questions of Abû Hanîfa", *Diyanet İlmî Dergi*, 56 (2020), 1349-1404.
- Söylemez, M. Mahfuz, "Ebû Hanîfe'nin Yetiştığı Şehir: Kûfe", *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, I-II, Bursa: Kurav Yayınları, (2005) 1/35-45.
- Şehristânî, Ebül-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Şimşek, Murat. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*. İstanbul: Haciveyiszâde İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *el-İknâ' fî halli elfâzi Ebî Şüccâ'*. 2 Cilt, thk. Ali Muhammed Muavvaz; Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1425/2004.
- Tahtâvî, Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed. *Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr*. Bulak: y.y., 1282.
- Yanık, Akan. "Ölçüm Teorisinin Kavramsal İncelemesi ve Araştırma Analizleriyle İlişkisi". Atila Yüksel, Akan Yanık, Reyhan A. Ayazlar (Ed.) *Bilimsel Araştırma Yöntemleri-Kavramlar Analizler Araştırmaları* içinde. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2015, s. 121-128.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Ali Hilâlî. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasen*. thk. M. Zahid el-Kevseri, 3. bsm., Beyrut: y.y., 1987.

The Possibility Of Turning Fıkh Madhhabs Studies Into A Separate Sub-Discipline: A New Perspective

(Extended Abstract)

Although the classical period studies examining the issue of madhhabs in the context of fıkh madhhabs are limited, it has been a subject of great curiosity and interest in terms of the history, structure and functioning of fıkh madhhabs in the modern period. These issues have been investigated from

different aspects by Muslim and foreign researchers. It is undeniable that these studies contribute to developing important perspectives on the madhhabs and that they individually bring important insights about the history and formation-development processes of fiqh madhhabs. However, it is clear that there is a need for more comprehensive and multidimensional new visions that will pave the way for fundamental analyzes of the nature, structure and functioning of the fiqh madhhabs and ultimately to reveal a comprehensive, coherent and functional sect theory. New perspectives can be proposed that will encompass the approaches put forward in previous studies and bring the sectarian notions proposed in related studies into a holistic discourse. The implications in the historical and tabakat works, which provide important data about the main focuses of the discussions in the early periods of fiqh and the concepts and issues related to them, make different conceptions possible to explain the nature and structure of fiqh madhhab. One of the contemplations that can be offered is to see the sect as a "tool" designed to achieve a certain purpose. When fiqh is considered as a research area that deals with the determination of the value provisions about the acts of human, and the basic concepts in fiqh can be defined by taking the concept of measurement (qiyas) into the center. Accordingly, fiqh can be described as "knowledge of measuring deeds" and madhhab can be described as mikiyas in the sense of "measurement tool of deeds". Other concepts of fiqh, especially ijhtihad, mujtahid, deed, can also be defined with contents suitable for this conception.

The comprehensive meaning and functions attributed to the concept of qiyas in the early periods of Islamic thought and the discussions shaped around them are remarkable. As a matter of fact, this situation is clearly seen in the historical records that draw attention to the fact that the common problem in the different scientific circles of the Islamic geography was the search for measurement in every field and that the relevant research and discussions were carried out around the concept of "qiyas" in every field. The fact that the concepts related to fiqh reasoning, especially the concept of fiqh, are used together and sometimes interchangeably in the first period procedural works makes it possible to describe the madhhab as a "measurement tool". Considering fiqh as a comparison-centered activity and "knowledge of measuring deeds" means that the activity of measuring deeds is considered as an upper process that encompasses and organizes all the processes of jurisprudence. In this context measuring deeds can be made the subject of a new sub-discipline to be established within the body of fiqh. This discipline can be determined as a problem area that covers "measurement and evaluation in fiqh" and related studies. This approach can make important contributions to the re-functionalization of the ancient imagination, which draws attention to the fact that fiqh

concerns all human behavior and therefore has a much more encompassing framework, against the modern attitude that reduces fiqh to law.